

Lukasz Drozda

Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Kolegium Ekonomiczno-Społeczne,
Instytut Gospodarstwa Społecznego, ul. Wiśniowa 41, p. 66b-d, 02-520 Warszawa;
e-mail: ldrozda@gmail.com

PUŁAPKA GENTRYFIKACJI? ZWIĄZKI „USZLACHETNIANIA” PRZESTRZENI Z PROGRAMAMI REWITALIZACJI POLSKICH MIAST

Streszczenie: Zinstytucjonalizowany proces rewitalizacji to ważne narzędzie współczesnej polskiej polityki publicznej. Realizowane w jego ramach programy wedle deklaracji władz samorządowych mają na celu wsparcie rozwoju tak zwanych obszarów zdegradowanych oraz walkę z wykluczeniem społecznym ich mieszkańców. Jak pokazuje jednak analiza gminnych programów rewitalizacji (GPR) uchwalonych w największych miastach, zaplanowana rewitalizacja często prowadzi raczej do inspirowania gentryfikacji przestrzeni zurbanizowanej, a tym samym sprzyja nie inkluzji, a segregacji społecznej. Celem artykułu jest wskazanie związków między rewitalizacją i gentryfikacją na podstawie analizy treści i założeń programów miejskiej odnowy. W opracowaniu wykorzystano literaturę przedmiotu oraz wybrane GPR.

Słowa kluczowe: rewitalizacja, odnowa miejska, gminny program rewitalizacji, gentryfikacja, „uszlachetnianie” przestrzeni, przestrzeń zurbanizowana

A GENTRIFICATION TRAP? THE RELATIONS BETWEEN „ENRICHING” SPACE AND MUNICIPAL REVITALIZATION PROGRAMMES IN POLISH CITIES

Abstract: The institutionalized revitalization process is an important tool of contemporary Polish public policy. According to the declarations of local authorities, its programmes are designed to support the development of so-called degraded spaces and the effort against social exclusion of their inhabitants. However, as the analysis of municipal revitalization programmes (GPR) in the biggest cities reveals, planned revitalization leads to gentrification of a urbanized area and is therefore more conducive to segregation than to social inclusion. This paper discusses the relationships between revitalization and gentrification on the basis of the content and assumptions of urban regeneration programmes. It is based on the literature and on selected GPRs.

Keywords: revitalization, urban renewal, municipal revitalization programme, gentrification, “enriching” space, urban area

Zyskujący na popularności proces rewitalizacji stał się współcześnie jednym z najchętniej stosowanych narzędzi polskiej polityki miejskiej. Pomimo celu ukierunkowanego na bardziej harmonijny sposób kształtowania osadnictwa, dzięki zwiększaniu przy jego pomocy funkcjonalności obszarów zdegradowanych, to działanie z zakresu polityki publicznej i miejskiej polityki społecznej niesie też

ze sobą pewne zagrożenia. Ryzyko to związane jest zwłaszcza z potencjalnym inspirowaniem równoległego procesu gentryfikacji. Jest to taki typ transformacji przestrzeni zurbanizowanej, który wiąże się z wypieraniem jej mniej zamożnych mieszkańców oraz innymi praktykami właściwymi segregacji przestrzennej.

Cel niniejszego artykułu stanowi opisanie związków rewitalizacji z gentryfikacją, a także określenie potencjalnych rezultatów wdrażania tego typu programów regeneracyjnych w największych ośrodkach w Polsce. W opracowaniu sprawdzono towarzyszące im dokumenty strategiczne pod względem umiejscowienia w nich pojęć oraz proponowanych środków zapobiegawczych, odnoszących się do ryzyka inspirowania przez rewitalizację procesów tak rozumianego, kontrowersyjnego „uszlachetniania” przestrzeni. Wykorzystane zostały literatura przedmiotu z zakresu teorii rewitalizacji i gentryfikacji oraz przegląd 10 gminnych programów rewitalizacji (GPR) obowiązujących w Warszawie, Krakowie, Łodzi, Wrocławiu, Gdańsku, Lublinie, Katowicach, Białymstoku, Gdyni i Radomiu. Przywołane programy uchwalono w latach 2014–2017 lub też w tym okresie dokonano ich aktualizacji. Wybór wynika z woli dobrania dla celów tej analizy największych miast w Polsce aktualnie realizujących zaplanowane programy rewitalizacyjne. Z ich grona wyłączono jednak te, w których obowiązują opracowania nienawiązujące do aktualnych regulacji prawnych dotyczących tematyki rewitalizacji. Bieżące GPR skonfrontowano następnie z realizowanym od 2006 r. programem regeneracyjnym dla poznańskiej Śródk.

Powiązania rewitalizacji z miejską polityką społeczną

Rewitalizacja – zgodnie z definicją zawartą w art. 2 ustawy z 9 października 2015 r. o rewitalizacji – „stanowi proces wyprowadzania ze stanu kryzysowego obszarów zdegradowanych, prowadzony w sposób kompleksowy, poprzez zintegrowane działania na rzecz lokalnej społeczności, przestrzeni i gospodarki, skoncentrowane terytorialnie, prowadzone przez interesariuszy rewitalizacji na podstawie gminnego programu rewitalizacji”. Definicja ta znajduje rozwinięcie w kolejnych fragmentach przywołanego aktu, podkreślających kluczowe znaczenie szerokich konsultacji społecznych, a także uczestnictwa w rewitalizacji wszelkich aktorów procesu społecznego wytwarzania przestrzeni: mieszkańców, lokalnych przedsiębiorstw i władz publicznych różnego szczebla. Proces ten różni się od renowacji, błędnie utożsamianej niekiedy z rewitalizacją, a odnoszącej się wyłącznie do poprawy jakości środowiska zbudowanego¹. W myśl ustawy o rewitalizacji ta ostatnia ma na celu podniesienie wartości obszaru zdegradowanego, delimitowanego na podstawie czynników zarówno gospodarczych, środowiskowych, przestrzenno-funkcjonalnych, jak i technicznych. Jest to tym samym instrument bardziej złożony niż renowacja, dotycząca wyłącznie robót budowlanych, a nie wieloaspektowej interwencji społecznej. Rewitalizację od renowacji

¹ Jak ironicznie komentuje Mira Suchodolska (2017), rewitalizacja wstępnie oznaczała „wykładanie kostką bauma jak największych przestrzeni, [a] potem kojarzył[a] się z gentryfikacją kwartałów miast i wywożeniem »dziadów« na ich obrzeża”.

odróżnia też praktyczna niemożność zastosowania w pełni biurokratycznego modelu, który ignorowałby jej odbiorców. Przy czym odróżnia się rewitalizację oddolną (*bottom up*), mającą na celu możliwie największe włączenie lokalnej społeczności w realizację i wszystkie etapy procesu decyzyjnego, od rewitalizacji odgórnej (*top down*), w ramach której odnowę przestrzeni zurbanizowanej pobudzają instytucje publiczne (Frątczak-Müller 2017, s. 99). Nawet w drugim z omawianych przypadków prowadzenie rewitalizacji bez udziału mieszkańców i miejscowych przedsiębiorców wydaje się mimo wszystko niemożliwe. Podobnie cele rewitalizacji rozumiane są w ramach strategicznego dokumentu polskiej polityki publicznej dotyczącej przestrzeni zurbanizowanej – *Krajowej Polityki Miejskiej*. W myśl tego opracowania jest to „równoczesna odnowa społeczna, gospodarcza, kulturowa, przestrzenna (w tym także techniczna) oraz środowiskowa, [a] nadanie nowych funkcji, remonty lub modernizacja techniczna infrastruktury muszą być środkiem, a nie celem rewitalizacji” (*Krajowa...*, s. 64).

Rozumiana w tych kategoriach rewitalizacja jest instrumentem z zakresu polityki publicznej. Lokuje się na styku takich jej specjalności, jak polityka gospodarcza, odpowiadająca między innymi za gospodarkę przestrzenną i rozwój regionalny, oraz polityka społeczna, której ważną częścią składową jest polityka mieszkaniowa (Woźnicki 2012, s. 142–143). W przypadku rewitalizacji, której celem jest przywrócenie przestrzeni zurbanizowanej stanu jej najbardziej efektywnego użytkowania, nie chodzi o osiągnięcie jak największej stopy zwrotu z inwestycji dokonywanych na rynku nieruchomości, lecz zaspokajanie potrzeb mieszkaniowych. W zakres przedmiotowy zainteresowań zarówno rewitalizacji, jak i polityki społecznej można wpisać taki sposób gospodarowania przestrzenią zurbanizowaną, który umożliwi zwalczanie wykluczenia społecznego (Błądowski 2014, s. 19; Przywojska 2016, s. 57).

Rewitalizacja to zatem zarówno instrument polityki publicznej, jak i pożądanym docelowym stan procesu społecznego wytwarzania przestrzeni zurbanizowanej, w wyniku którego poprawie ulec ma poziom jakości życia na obszarze zdegradowanym. Podobnie wieloaspektowym i złożonym zjawiskiem jest dotyczący tej przestrzeni proces gentryfikacji („uszlachetniania” przestrzeni). Polega on na jej stopniowej i spontanicznej przemianie, uruchamianej w wyniku działania czynników rynkowych, niekiedy w powiązaniu z realizowaną dla potrzeb rewitalizacji polityką publiczną (Drozda 2017, s. 40–46).

Związki rewitalizacji z gentryfikacją

Zjawisko gentryfikacji dotyka równocześnie sfery społecznej obszarów zurbanizowanych (wymiany ludności), ekonomicznej (przekształceń sfery usługowej) i przestrzennej (estetyzacji i modernizacji środowiska zbudowanego). Tak zarysowane trzy wymiary gentryfikacji mogą zachodzić jednocześnie lub w separacji, wskazując na mniej lub bardziej kompleksowy charakter przekształceń danej przestrzeni. Prowadzi to do jej stopniowej zmiany od stanu degradacji do roli prestiżowego adresu zamieszkanego głównie bądź w istotnym stopniu przez reprezentantów klasy wyższej. Zjawisko to opisała i nazwała brytyjska socjolożka,

Ruth Glass (2010), obserwująca w połowie lat 60. XX w. tego typu przekształcenia w klasycznie robotniczych sąsiedztwach w Londynie². Następnie termin spopularyzowano i dostrzeżono jego przykłady w wielu innych miejscach na całym świecie, włącznie z Polską, gdzie obecność gentryfikacji zaczęła wyraźnie zaznaczać się wraz z ukonstytuowaniem się w pełni wolnorynkowego modelu obrotu nieruchomościami. Jakkolwiek rodzima gentryfikacja ciągle ma przede wszystkim punktowy charakter. Wyraźnie zgentryfikowane przestrzenie sąsiadują bowiem z tymi, które procesem tym dotknięte zostały w najwyżej nieznaczonym stopniu (Drozda 2017, s. 94–95). Charakter rozwoju tego zjawiska w Polsce jest zresztą reprezentatywny dla całego bloku państw dawnego realnego socjalizmu. Podobnie jak też w innych miejscach tego regionu proces ten wyraźnej intensywności nabrał dopiero w drugiej dekadzie od upadku poprzedniego ustroju. Wyjątkiem w tym zakresie są dawne Niemcy Wschodnie. „Uszlachetnianie” przestrzeni nastąpiło w ich przypadku bardzo szybko, zwłaszcza w Berlinie. Miasto to już na samym początku procesu zjednoczenia Niemiec dysponowało nadpodażą obszarów zdegradowanych w swojej wschodniej części i jednocześnie możliwością ich zainwestowania czy spekulacji nieruchomościami dzięki zasobom finansowym z dawnego Berlina Zachodniego i RFN (Holm i in. 2015, s. 165). Gentryfikacja jest jednak konsekwentnie obserwowana od tego okresu w różnych częściach Europy Środkowej i Wschodniej, włącznie z niektórymi peryferyjnymi ośrodkami (Nagy, Timár 2012) czy nawet obszarami wiejskimi. Te ostatnie także poddają się niekiedy procesowi „uszlachetniania” (Philips 1993).

Przestrzeń zdegradowana, która staje się w późniejszym czasie polem działania procesów gentryfikacyjnych, początkowo jest obszarem koncentracji problemów społecznych i ekonomicznych: ubóstwa i wykluczenia społecznego, odpływu kapitału finansowego, niekorzystnie przebiegających procesów demograficznych czy wysokiej przestępczości. Jest też negatywnie postrzegana, a w konsekwencji złego wizerunku – jeszcze bardziej niedoinwestowana. Jednocześnie jednak wyróżnia się i pewnym potencjałem, np. położeniem warunkującym dobrą dostępność komunikacyjną, wysoką koncentracją usług różnego typu (zwłaszcza edukacyjnych, ważnych z punktu widzenia rodzin z dziećmi), co buduje dużą przewagę konkurencyjną takich obszarów nad peryferiami. Właściwe jej bywają zaniedbania, lecz też często ciekawa substancja architektoniczna albo korzystne uwarunkowania środowiskowe. W tak zaniedbanej, ale do pewnego stopnia atrakcyjnej przestrzeni pojawiają się gentryficy – osoby dokonujące „uszlachetniania” przestrzeni. W pierwszej kolejności są to tak zwani pionierzy gentryfikacji, niekoniecznie dysponujący większymi zasobami finansowymi od dotychczasowej ludności, ale wyróżniający się pod względem posiadanego kapitału kulturowego³. Do grup pionierskich zalicza się zwłaszcza przedstawiciele

² Nazwa pochodzi od angielskiego określenia *gentry* (szlachta), ironicznie wskazując na grupę „uszlachetniającą” przestrzeń dzięki poprawie jej wizerunku na „nowobogacki”.

³ Kapitał kulturowy stanowi inny niż tradycyjnie rozumiany kapitał ekonomiczny typ zasobu decydującego o przewadze konkurencyjnej wybranych grup społecznych bądź jednostek. Kapitał ten przyjmuje postać instytucjonalną (wykształcenie poparte dyplomem), uprzedmiotowioną (posiadane zasoby materialne, np. książki) oraz ucieleśnioną (znajomość norm i konwencji kultu-

szeroko rozumianej branży kreatywnej: artystów, pracowników sektora kultury, branży reklamowej, IT, start-upów, przedstawiciele wolnych zawodów, ale też studentów i turystów. Obecność tych grup oraz związanej z ich potrzebami infrastruktury społecznej, np. lokali gastronomicznych, klubów, galerii, showroomów, hosteli i biur, stopniowo uatrakcyjnia wizerunek „uszlachetnianej” tą drogą przestrzeni. Kolejnym etapem procesu jest gentryfikacja zaawansowana, kiedy pionierów charakterystycznych dla wstępnej fazy (gentryfikacji marginalnej) wypierać zaczynają gentryficerzy zaawansowani, dysponujący tradycyjnie rozumianym kapitałem ekonomicznym (Drozda 2017, s. 39–57).

Koegzystujące z dotychczasową populacją miejsca „alternatywne”, na równi z samymi mieszkańcami, stają się wówczas ofiarami rosnących czynszów i drożących usług. Dzięki temu uruchomione zostają mniej lub bardziej radykalne w swoim przebiegu procesy segregacyjne. Dominującą rolę na rynku zaczynają odgrywać te nieruchomości, które przeznaczone są dla zamożnych klientów, w sferze usług rośnie zaś znaczenie placówek sieciowych i franczyzowych. Zróżnicowana kulturowo przestrzeń poddana zostaje stopniowej unifikacji uwzględniającej potrzeby jedynie najbogatszej części ludności (tamże, s. 58)⁴. W badaniach gentryfikacji wyodrębnia się dwa główne źródła tego zjawiska. Jedna z perspektyw związana jest z podejściem konsumpcyjnym (popytowym), wskazującym na atrakcyjność przestrzeni poddawanych gentryfikacji dzięki ich dobremu położeniu oraz bogactwu lokalnie oferowanych usług (Ley 1981; 1986). Drugie ujęcie – produkcyjne (podażowe) – zwraca z kolei uwagę na potencjał inwestycyjny takich obszarów w odniesieniu do występowania zjawiska luki rentowej – dysproporcji między bieżącą, niską wartością rynkową i użytkową a potencjalnie wysoką rentą gruntową uruchamianą przez zainwestowanie zaniedbanych nieruchomości. Dzięki spekulacji stanowi to źródło potencjalnie wysokiego zwrotu z inwestycji (Smith 1979, s. 545). To właśnie spór przedstawicieli wskazanych tu podejść nadaje dynamikę współczesnej debacie naukowej poświęconej zjawisku „uszlachetniania” przestrzeni.

Gentryfikacja, w przeciwieństwie do świadomie planowanej rewitalizacji, jest zjawiskiem o spontanicznym i żywiołowym charakterze, inspirowanym przez czynniki rynkowe. Wśród jej korzyści wskazać należy ożywienie inwestycyjne, zwiększenie wpływów podatkowych, poprawę wskaźników jakości życia i stanu technicznego substancji budowlanej – co jest atrakcyjne zwłaszcza ze względu na często poddającą się gentryfikacji zabudowę zabytkową o szczególnie wysokiej wartości kulturowej. Proces ten sprzyja ponadto zwartości osadnictwa – zwłaszcza w przypadku gentryfikacji miejskiej – co pozwala przeciwstawiać się kosztom społecznym i środowiskowym generowanym przez suburbanizację. Jednocześnie jednak „uszlachetnianie” wywołuje koszty uboczne właściwe dla tego procesu osadniczego. Szczególnie dotkliwe są mechanizmy wypierania ludności, gettoizacji i elitaryzacji przestrzeni, co zmniejsza jej dostępność dla słabiej

rowych). Decyduje dzięki temu o uprzywilejowanym usytuowaniu swoich dysponentów w strukturze społecznej nawet wówczas, gdy nie są osobami zamożnymi (Bourdieu 1986).

⁴ Istnieją także bardziej złożone modele stadialne gentryfikacji – prostota modelu wyróżniającego fazę marginalną i zaawansowaną zwiększa jednak jego uniwersalność.

uposażonych warstw pierwotnie zamieszkujących takie obszary. Wiele korzyści wynika zatem ze spychania problemów społecznych w przestrzeni. Zanikają one dopiero wraz z wyprowadzaniem się problemowej ludności, wypieranej z niedostępnego już dla niej ekonomicznie obszaru.

Gentryfikacja jako proces poprawiający jakość środowiska zbudowanego, ale nieprzyczyniający się do wzrostu jakości życia dotychczasowej ludności jest z tego względu oceniana na ogół negatywnie. Zwiększanie atrakcyjności przestrzeni zurbanizowanej dzięki procesowi jej rewitalizacji może niewątpliwie uruchomić także procesy gentryfikacyjne, w konsekwencji czego występowanie tego zjawiska staje się miernikiem porażki działań prowadzonych dla miejskiej odnowy. Niektóre inicjatywy podejmowane w jej ramach, jak nacisk na sprowadzanie zewnętrznych inwestorów, promocja i wsparcie sektora kreatywnego, rozwijanie usług kultury i infrastruktury turystycznej oraz inne przedsięwzięcia adresowane w rzeczywistości do grup pionierskich bądź nawet gentryfierów zaawansowanych, czynią w ten sposób tak rozumianą rewitalizację nieformalnym akceleratorem gentryfikacji.

Rewitalizacja jako wstęp do gentryfikacji?

Obecnie w całej Polsce uchwalane bądź aktualizowane są gminne programy rewitalizacji, które w myśl przywołanego już art. 2 ustawy z 9 października 2015 r. o rewitalizacji są obligatoryjnymi dokumentami strategicznymi tego procesu. Gminne programy rewitalizacji zawierają diagnozę problemowych obszarów, listę i charakterystykę planowanych przedsięwzięć, opisy ich finansowania i monitoringu, jak i określenie granic obszaru poddawanego rewitalizacji. Określane są tu także wizja dalszego funkcjonowania przestrzeni zurbanizowanej, prowadzące do tego cele nadrzędne i szczegółowe oraz wskaźniki pozwalające na ewaluację. W niniejszym artykule poddano analizie pod kątem tych elementów GPR uchwalone w 10 największych miastach w Polsce w latach 2014–2017⁵. Z kwerendy wyłączone zostały te programy, które w momencie jej przeprowadzania⁶ znajdowały się dopiero na etapie wstępnych konsultacji, poprzedzających przygotowanie ostatecznej dokumentacji (Poznań, Bydgoszcz), oraz te uchwalone wcześniej niż w analizowanych miastach (Szczecin – 2010 r., Częstochowa – 2005 r.). Wyjątek stanowi przedstawiony już publicznie, aczkolwiek nieuchwalony jeszcze oficjalnie projekt GPR Gdańska.

W związku z tym w opracowaniu uwzględnione zostały programy dla następujących miast:

- 1) Warszawa – *Zintegrowany Program Rewitalizacji m.st. Warszawy do 2022 roku*,
- 2) Kraków – *Miejski Program Rewitalizacji Krakowa*,
- 3) Łódź – *Gminny Program Rewitalizacji dla miasta Łodzi 2026+*,

⁵ Wybór na podstawie liczby ludności na 31 grudnia 2015 r. według Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego.

⁶ Stan na 1 czerwca 2017 r.

- 4) Wrocław – *Lokalny Program Rewitalizacji na lata 2016–2018*,
- 5) Gdańsk – *Gminny Program Rewitalizacji miasta Gdańska*,
- 6) Lublin – *Program Rewitalizacji dla Lublina na lata 2017–2023*,
- 7) Katowice – *Lokalny Program Rewitalizacji Miasta Katowice na lata 2016–2022*,
- 8) Białystok – *Program rewitalizacji miasta Białegostoku na lata 2017–2023*,
- 9) Gdynia – *Gminny Program Rewitalizacji Miasta Gdyni na lata 2017–2026*,
- 10) Radom – *Program rewitalizacji Gminy Miasta Radomia na lata 2014–2023*.

Analiza semantyczna

Pierwszą metodą badania GPR była analiza semantyczna prowadzona występowania słów kluczowych wskazujących na uwrażliwienie na zagrożenie gentryfikacją i wywoływane przez nią negatywne procesy społeczne. W tym celu sprawdzano wszelkie formy wariantywne takich pojęć, jak: gentryfikacja, eksmisja, wysiedlenie oraz getto/gettoizacja. Z drugiej strony przedmiotem analizy była częstość występowania wszystkich form wyrazu „kreatywny”⁷. Pojawianie się tego ostatniego słowa wskazywać miało na poziom zakorzenienia GPR w dyskursie uznającym jako przejaw pozytywnie rozumianej miejskiej odnowy introdukcję klasy kreatywnej, opisywanej w literaturze jako typowa grupa gentryfierów.

Jak pokazują wyniki analizy, w badanych GPR pojęcie „gentryfikacja” pojawiło się zaledwie 18 razy, będąc przy tym nieobecnym w większości analizowanych programów. Nieco częściej (34 razy) wystąpił termin „eksmisja”. Termin „kreatywny” pojawił się jednak przeszło 14 razy częściej (256 wzmianek) niż „gentryfikacja” – przykładem ekstremalnym był tutaj GPR Lublina, gdzie przy braku jakichkolwiek wzmianek na temat gentryfikacji, wysiedlania i gettoizacji pojęcie „kreatywny” pojawiło się równo 69 razy częściej niż występująca zaledwie jeden raz „eksmisja”. Analiza programów wskazuje, że jedynie w 3 (Kraków, Łódź i Gdynia) z 10 badanych GPR wykazano większe uwrażliwienie na tematykę gentryfikacji i jej następstw. Wyniki analizy semantycznej przedstawia tab. 1.

⁷ Z analizy wyłączone zostały nazwy własne, jak Fundacja Zmian Społecznych Kreatywni, np. 9 razy wskazywana w GPR Gdyni, czy nazwy miejsc zawierające człon „getto” – na przykład ulica Bohaterów Getta.

Tab. 1. Analiza semantyczna gminnych programów rewitalizacji – częstość występowania terminów związanych z gentryfikacją

Miasto	Gentryfikacja	Eksmisje	Wysiedlenia	Gettoizacja	Kreatywny
Warszawa	0	0	0	1	35
Kraków	12	9	0	1	4
Łódź	3	5	2	5	125
Wrocław	2	0	0	0	3
Gdańsk	1	0	0	4	8
Lublin	0	1	0	0	69
Katowice	0	0	0	0	10
Białystok	0	0	0	0	0
Gdynia	0	19	1	3	1
Radom	0	0	0	0	1
Razem	18	34	3	14	256

Źródło: opracowanie własne.

Analiza celów

W następnej kolejności wybrane GPR poddano analizie pod kątem sprecyzowanych w treści tych dokumentów celów nadrzędnych i szczegółowych procesu rewitalizacji, a także tego, czy cele te w sposób świadomy przeciwstawiają się gentryfikacji bądź wręcz odwrotnie – sprzyjają inspirowaniu tego procesu.

Cele nadrzędne we wszystkich miastach – z wyjątkiem Gdyni, gdzie cel ten nie został sformułowany – odnosiły się pozytywnie do potrzeby inkluzji społecznej ludności obszarów zdegradowanych, a żaden nie wykazywał gentryfikacyjnego zakorzenienia. Jednakże wśród celów szczegółowych świadome przeciwdziałanie gentryfikacji sformułowano jako cel wyłącznie w jednym z 10 programów – krakowskim. Miasto to było też jednym z zaledwie dwóch, obok Gdańska, których GPR wprost nie postulował wśród celów szczegółowych wdrażania rozwiązań sprzyjających gentryfikacji – wzmocnienia infrastruktury kulturalnej i turystycznej, kierowanej w pierwszej kolejności nie do potrzeb mieszkańców rewitalizowanych obszarów, ale grup potencjalnych gentryfierów napływających z zewnątrz. Nawet jednak gdański program powiązano z innymi opracowaniami strategicznymi, postulującymi na przykład wsparcie rozwoju branży kreatywnej. Uwagę ponownie zwrócił GPR Lublina, którego cele szczegółowe wydawały się w znacznym stopniu zgodne z zasadami gentryfikacji – wskazano tutaj wprost na zwiększanie atrakcyjności przestrzeni dla wszystkich głównych grup pionierskich (pracowników sektora kultury, studentów i turystów). Wyniki analizy celów zawartych w poszczególnych GPR przedstawia tab. 2.

Tab. 2. Analiza celów nadrzędnych i szczegółowych gminnych programów rewitalizacji

Miasto	Cel nadrzędny	Czy cel nadrzędny odnosi się do inkluzji społecznej?	Czy cel nadrzędny sprzyja gentryfikacji?	Przykłady celów szczegółowych sprzyjających gentryfikacji	Przykłady celów szczegółowych przeciwstawiających się gentryfikacji
Warszawa	„Odnowa, ożywienie i włączenie społeczno-gospodarcze wybranych, obecnie kryzysowych obszarów (...) Warszawy”.	Tak	Nie	„Ożywienie społeczno-gospodarcze, rozwój turystyki, kultury i sportu w oparciu o tożsamość lokalną oraz zasoby dziedzictwa kulturowego”.	Brak
Kraków	„Podjęcie – przy aktywnym udziale mieszkańców Krakowa – kompleksowych, zintegrowanych działań ukierunkowanych na ograniczenie nierówności w warunkach życia mieszkańców i poprawę dostępu do możliwości, jakie stwarza miasto”.	Tak	Nie	Brak	<p><i>Podobszar Stare Miasto-Kazimierz:</i></p> <p>„Kontrola presji wywieranej na mieszkańców, związanej z aktywnościami turystycznymi – zatrzymanie depopulacji i niekorzystnej gentryfikacji w warunkach wysokiego potencjału urbanistycznego”.</p> <p><i>Podobszar Stare Podgórze-Zabłocie:</i></p> <p>„Kontrola presji wywieranej na mieszkańców, związanej z innymi inwestycjami – zatrzymanie niekorzystnej gentryfikacji”.</p>
Łódź	„Wyzwolić potencjał centrum Łodzi i jego mieszkańców”.	Tak	Nie	„Budować wizerunek centrum Łodzi jako przestrzeni atrakcyjnej, żywej, kreatywnej , ciekawej i przyjaznej”.	Brak

Tab. 2 – cd.

Miasto	Cel nadrzędny	Czy cel nadrzędny odnosi się do inkluzji społecznej?	Czy cel nadrzędny sprzyja gentryfikacji?	Przykłady celów szczegółowych sprzyjających gentryfikacji	Przykłady celów szczegółowych przeciwstawiających się gentryfikacji
Wrocław	Sformułowane osobno dla poszczególnych obszarów: 1. <i>Przedmieście Oławskie</i> : „Zrównoważony rozwój Przedmieścia Oławskiego adekwatny do jego roli i znaczenia w kontekście Wrocławia, a tym samym podniesienie jakości życia, mieszkanie i pracy na osiedlu”. 2. <i>Przedmieście Odrzańskie</i> : „Zrównoważony, długotrwały rozwój Przedmieścia Odrzańskiego w sposób adekwatny do jego roli i znaczenia w kontekście Wrocławia, a tym samym podniesienie jakości życia, mieszkanie i pracy na osiedlu”.	Tak	Nie	„Organizacja przetargów ofertowych dla artystów , budowa wizerunku Nadodrza jako miejsca otwartego na kulturę i sztukę ”.	Brak
Gdańsk	„Wysoka spójność społeczna i przestrzenna, poprawa wizerunku i ożywienie gospodarcze obszarów”.	Tak	Nie	Brak	Brak

Lublin	„Centralna część Lublina kluczem dla poprawy jakości życia dla wszystkich mieszkańców”.	Tak	Nie	„ Kapitał kulturowy obszaru rewitalizacji wsparciem rozwoju gospodarczego (...). Unikatowy charakter miasta – potencjał do istotnego wzrostu ruchu turystycznego , dynamiczny rozwój miasta stwarzający warunki dla korzystnych przekształceń; (...) aktywne i twórcze instytucje kultury; znacząca liczba studentów , w tym zagranicznych”.	Brak
Katowice	„Wielowymiarowa odnowa i trwałe ożywienie społeczno-gospodarcze obszaru rewitalizacji zapewnijające poprawę jakości życia mieszkańców i umożliwiające jego dalszy samodzielny rozwój”.	Tak	Nie	„Wzmocnienie istniejących oddolnych aktywności społecznych i gospodarczych determinujących atrakcyjność turystyczną ”.	Brak
Białystok	„Zintegrowane społeczeństwo mające możliwości rozwoju społeczno-gospodarczego na odpowiednio przygotowanej do tego infrastrukturze”.	Tak	Nie	Brak bezpośrednich, ale wyrażona koncentracja na zwiększaniu atrakcyjności obszaru dla inwestorów zewnętrznych.	Brak
Gdynia	Brak	–	–	„ Zwiększenie skali przedsięwzięć z zakresu kultury na obszarze rewitalizacji”.	Brak
Radom	„Ożywienie społeczno-gospodarcze Śródmieścia wraz z Miastem Kazimierzowskim”.	Tak	Nie	„ Realizacja przedsięwzięć w zakresie promocji obszaru Śródmieścia wśród mieszkańców, turystów i przedsiębiorców ”.	Brak

Źródło: opracowanie i podkreślenia własne.

Analiza wskaźników

Ostatnim elementem analizy GPR było sprawdzenie charakteru wskaźników ukazujących efektywność procesu rewitalizacji pod kątem tego, na ile identyfikują one zjawiska charakterystyczne dla gentryfikacji jako pozytywne następstwa miejskiej odnowy. Obecność takich wskaźników wykazano w połowie analizowanych GPR, w których jako przykład sukcesu programu miejskiej regeneracji opisywano wzrost cen nieruchomości, zwiększenie intensywności ruchu turystycznego czy liczbę przedsiębiorstw z branży kreatywnej. Dyskusyjnym przykładem były wskaźniki zastosowane w GPR Radomia. Z jednej strony wskazywano tu uczestnictwo w wydarzeniach kulturalnych bez sprecyzowania, czy chodzi o mieszkańców rewitalizowanego obszaru, równocześnie podkreślano jednak wagę tych wydarzeń dla budowania lokalnej tożsamości oraz przykładano w zakresie proponowanych mierników ponadprzeciętną uwagę do miar pokazujących poprawę jakości życia osób z niepełnosprawnościami, co niewątpliwie wpisuje się w społeczną odpowiedzialność GPR. Z kolei w przypadku programu przygotowanego dla potrzeb Lublina swoją obecność ujawniły wskaźniki

Tab. 3. Analiza wskaźników pomiaru efektywności gminnych programów rewitalizacji

Miasto	Przykłady gentryfikacyjnych wskaźników	Czy wzrost przedsiębiorczości określany jest jako wskaźnik sukcesu rewitalizacji?
Warszawa	Wzrost wartości nieruchomości.	Tak
Kraków	Brak	Tak
Łódź	Intensywność ruchu turystycznego.	Tak
Wrocław	Brak	Nie
Gdańsk	Brak	Tak
Lublin	1. Liczba obiektów miasto- lub centrotwórczych nadających prestiż. 2. Liczba turystów, którzy odwiedzili Lublin. 3. Liczba turystów, którzy przenocowali w Lublinie. 4. Liczba nowych przedsiębiorstw, przemysłów kreatywnych na obszarze rewitalizacji.	Tak
Katowice	Brak	Tak
Białystok	Brak	Tak
Gdynia	Liczba projektów z zakresu kultury realizowanych przez organizacje pozarządowe na terytoriach rewitalizowanych.	Nie
Radom	1. Liczba zorganizowanych wydarzeń kulturalnych, artystycznych, edukacyjnych, sportowych, integracyjnych. 2. Liczba uczestników zorganizowanych wydarzeń kulturalnych, artystycznych, edukacyjnych, sportowych, integracyjnych, wzmacniających lokalną tożsamość.	Tak

określające wystąpienie przejawów gentryfikacji jako kryteria rewitalizacyjnego sukcesu.

Wskaźniki programów rewitalizacji zbadano również pod względem ich stosunku do wspierania przedsiębiorczości – symbolu przeciwnego społeczeństwu zorientowanemu fetyszyzmu rynkowego, zaobserwowanego w przypadku aż 8 z 10 programów, wszystkich z wyjątkiem Wrocławia i Gdyni. Sugeruje to, że polska rewitalizacja w większym stopniu przyczyniać ma się do kreowania wzrostu gospodarczego aniżeli rozwoju – kategorii szerszej, bo zawierającej również komponent społeczny. Wyniki analizy wskaźników ukazuje tab. 3.

Rewitalizacja jako przyczynek gentryfikacji – przypadek poznańskiej Śródki

Ewaluacja większości prowadzonych obecnie programów rewitalizacyjnych nie jest jeszcze możliwa ze względu na długotrwały charakter tego typu procesów. Już na chwilę obecną dopuszczalna staje się natomiast analiza skutków pewnych programów realizowanych we wcześniejszym okresie. Przykładem takich działań jest historia przekształceń niewielkiego poznańskiego sąsiedztwa o nazwie Śródka, położonego wewnątrz ścisłego obszaru śródmiejskiego, ale zarazem peryferyjnego i negatywnie postrzeganego. Zaplanowana pilotażowa rewitalizacja tego miejsca rozpoczęta została wraz z uchwaleniem w 2006 r. stosownego dokumentu programowego. Naturalnie różni się on od GPR i nie jest możliwe w jego przypadku identyczne podejście badawcze. Pomimo tego ujawnia on liczne podobieństwa z aktualnie realizowanymi strategiami miejskiej regeneracji i również ani razu słowem nie wspomina o gentryfikacji i jej przeciwdziałaniu.

Rewitalizacja ta zakładała realizację grupy 18 projektów, które miały zapewnić osiągnięcie zamierzonych efektów dla obszaru „Śródka – Ostrów Tumski – Chwaliszewo”. Dotyczyły one zróżnicowanych działań: budowy mostu, modernizacji obiektów sportowych czy projektów renowacyjnych w zakresie mieszkalnictwa. Niektóre z ich planowanych skutków nie wzbudzają kontrowersji. Jako przykład wskazać można choćby przywrócenie integracji przestrzenno-funkcjonalnej z resztą miasta czy poprawę warunków mieszkaniowych. Wśród innych już na tym poziomie przemycono jednak również kontrowersyjne plany z zakresu „uszlachetnienia” przestrzeni, np. przyczynienie się do „uzyskania przez miasto nowych funkcji usługowych i kulturalnych (...) oraz celu turystycznego”; „powstania obszarów o wysokich walorach krajobrazu kulturowego i naturalnego, funkcji rekreacyjnych i turystycznych”; czy też „nowych miejsc pracy na obszarze kultury, usług turystyki i rekreacji”. Także na podstawie właściwości samych zaplanowanych w programie działań widoczna była koncentracja na potrzebach rozwoju turystyki, będącej wszak ważnym instrumentem przyciągania gentryfierów do „uszlachetnianej” przestrzeni. Warto podkreślić pomysł budowy specjalnego punktu obsługi wycieczek. Z jednej strony miał on na celu stwarzać miejsca pracy i uporządkować strukturę parkingów nieformalnych, z drugiej towarzyszyły mu motywacje gentryfikacyjne. W programie zapisano na przykład

„pojawienie się wzmożonego ruchu turystycznego generującego nowe inwestycje w zakresie usług, handlu, gastronomii, hotelarstwa”. Łącznie na 18 projektów zaplanowanych w programie jako te mające sprzyjać atrakcyjności turystycznej Śródki określono aż 12 (*Miejski Program Rewitalizacji dla miasta Poznania...*, s. 143, 147–168).

Rewitalizacja Śródki traktowana jest obecnie jako nieskuteczny przykład działań tego rodzaju. Jak podkreślają Bartosz Kaźmierczak i Dominika Pazder, w ramach tego programu

przeprowadzono wiele innowacyjnych, interesujących i wartościowych przedsięwzięć dotyczących wzmocnienia świadomości mieszkańców w kwestii walorów przestrzennych i wartości historyczno-kulturowych (...). Do mankamentów należą [jednak] z pewnością nierozwiązane problemy podnoszenia jakości życia mieszkańców (Kaźmierczak, Pazder 2012, s. 61).

Inny badacz rewitalizacji ocenił ją jako przykład „niedoskonałej gentryfikacji”. Jej przejawem był według niego fakt, że podjęte działania nie zmieniły „statusu terenu zagrożonego marginalizacją społeczną, a jednocześnie tendencja do wyludniania się nie została zahamowana” (Nowak 2013, s. 239). Choć podjęcie aktywności nakierowanych na wspieranie rozwoju turystyki doprowadziło w przypadku tego obszaru do poprawy jego wizerunku, to nie podążyła za tym poprawa jakości życia dotychczasowej ludności. Zmiana wizerunkowa doprowadziła natomiast do wzrostu cen nieruchomości bez odczuwalnej poprawy środowiska zbudowanego. Ze Śródki zniknąć zaczęły najpotrzebniejsze jej mieszkańcom usługi podstawowe, a w ciągu kilku lat opuściło ją aż około 40% dotychczasowej ludności. Wedle Marka Nowaka efektem rewitalizacji było tym samym wystąpienie gentryfikacji z jej negatywnymi następstwami społecznymi przy jednoczesnym braku osiągnięcia kryterium sukcesu w postaci zamierzonej „deperyferyzacji” Śródki (tamże, s. 238, 247).

Sławomir Palicki konkluduje zaś:

rewitalizacja (...) nie wywołała skutecznych zjawisk naprawczych w przestrzeni i kontekście społeczno-gospodarczym. (...) [D]otknęła zatem Śródkę, ale wybiórczo, punktowo, a nie w sposób spójny i ciągły przestrzennie (Palicki 2011, s. 86).

Przeradzanie się rewitalizacji w gentryfikację obserwować można zatem w Polsce już na poziomie faktycznych procesów przestrzennych, a nie tylko warstwy semantycznej dokumentów programowych.

Zakończenie i wnioski

Jakkolwiek rewitalizacja i gentryfikacja są procesami, którym towarzyszą odmienne motywacje – w pierwszym przypadku związana z zadaniami miejskiej polityki społecznej wola poprawy jakości życia lokalnej społeczności, w drugim działania na rzecz maksymalizacji spekulacyjnego zysku opartego o rewaloryzację niedoinwestowanych nieruchomości – procesy te nie tylko mogą przebiegać równoległe, ale też sama gentryfikacja może być inspirowana przez rewitalizację. Jak wskazuje analiza gminnych programów rewitalizacji funkcjonujących

w największych polskich miastach, tylko w przypadku jednego z nich (Krakowa) autorzy strategii miejskiej odnowy skupili się na świadomym i jawnie deklarowanym przeciwdziałaniu zjawisku „uszlachetniania” przestrzeni. Co więcej, jak w ekstremalnym przykładzie programu uchwalonego w Lublinie, dokument programowy może wręcz postulować rozwiązanie charakterystyczne dla gentryfikacji jako istotne zasady procesu prowadzenia rewitalizacji przestrzeni zurbanizowanej. Podobne wyniki przyniósł znajdujący się na zaawansowanym etapie realizacji program z poznańskiej Śródky.

Brak antygentryfikacyjnej profilaktyki w przypadku funkcjonujących w Polsce GPR wskazuje, że „uszlachetnianie” przestrzeni nie tylko nie jest postrzegane przez autorów programów rewitalizacji jako realne zagrożenie dla obszarów zdegradowanych, ale wręcz można uznać je za integralną część rodzimej polityki miejskiej. Wskazuje to na wyraźną sprzeczność między praktyką i deklaracyjnymi celami polityki publicznej realizowanej w Polsce na rzecz miejskiej odnowy, sugerującymi społeczne uwrażliwienie oraz wolę walki z różnymi przejawami wykluczenia jedynie w swojej powierzchniowej warstwie. Brak wykazywania przez GPR konieczności przeciwdziałania „uszlachetnianiu” przestrzeni wynikać może z braku znajomości charakterystyki i szkodliwości społecznej tego procesu. Z drugiej strony stanowi też potencjalnie pochodną niechęci wynikającej z trudności towarzyszących opracowaniu skutecznych mierników oraz metod zapobiegania temu zjawisku. Na dodatek gentryfikacja bywa traktowana jako sposób odsuwania w przestrzeni zjawisk problemowych. Ich zanikanie związane z wypieraniem ludności zdejmuje bowiem z władz lokalnych odpowiedzialność za istniejące problemy. Te ostatnie w ten sposób „same się rozwiązują” dzięki przesuwaniu się w inne miejsca. Rewitalizacja staje się w ten sposób swoistym „gentryfikatorem” – mechanizmem inspirującym i napędzającym gentryfikację⁸.

Ze zbliżonymi problemami borykali się autorzy innych strategii rewitalizacyjnych. Podobne uwikłania wykazywały na przykład strategii miejskiej regeneracji realizowane w Wielkiej Brytanii, ukierunkowane między innymi na rozwiązania mające sprzyjać rozwojowi „kultury przedsiębiorczości”. Jej emanacją w kontekście miejskim było traktowanie zmiany populacji i zwiększenia odsetka osób w wieku 25–34 lat w ogóle ludności jako kryterium sukcesu rewitalizacji. To właśnie ta część populacji była bowiem traktowana jako wykazująca największą aktywność ekonomiczną i najbardziej mobilna. Chociaż warunkowało to wymianę ludności i odsuwało na bok w hierarchii celów przyjętych przez animatorów polityki publicznej rozwiązywanie problemów dotychczasowej ludności, przyciąganie takich osób do zdegradowanej przestrzeni zurbanizowanej traktowane było jako sukces prowadzonej polityki (Bailey, Robertson 1997, s. 565). Takie własności programów rewitalizacyjnych skłoniły nawet pioniera produkcyjnego nurtu badań gentryfikacji do żartobliwego stwierdzenia wskazującego, że rewitalizować można raczej „wątrobę czy las” niż przestrzeń zurbanizowaną.

⁸ Termin „gentryfikator” stosowany bywa przez niektórych badaczy zjawiska „uszlachetnienia” przestrzeni jako synonim „gentryfiera”. Uwagi na ten temat formułuje między innymi Jerzy Grzeszczak (2010, s. 7).

Rewitalizacja to bowiem termin bardziej „biomedyczny i ekologiczny” (Smith 2010, s. 57). Działanie to nie stanowi tym samym ani odwrotności gentryfikacji (Jadach-Sepioło 2009, s. 126), ani też jej wstydliwie ukrytej drugiej strony (Smith 1996, s. 85). Poziom „uszlachetniania” przestrzeni w pewnym zakresie umożliwia po prostu ocenienie skutków rewitalizacji, a miara natężenia gentryfikacji okazuje się wówczas miernikiem powodzenia takiego programu regeneracyjnego. Wszystko to przemawia za koniecznością aktualizacji dokumentów programowych oraz stawia pod znakiem zapytania efektywność realizowanej aktualnie polityki publicznej. Wzbogaceniem dla polityki miejskiej byłoby zatem bez wątpienia włączenie do jej zakresu sugerowanego w tym opracowaniu „podejścia gentryfikacyjnego” jako możliwego do zastosowania miernika efektywności rewitalizacji.

Literatura

- Bailey N., Robertson D., 1997, „Housing renewal, urban policy and gentrification”, *Urban Studies*, t. 34, nr 4, s. 561–569.
- Błędowski P., 2014, „Polityka społeczna jako specjalność nauk o polityce publicznej – próba charakterystyki”, *Studia z Polityki Publicznej*, nr 3(3), s. 9–23.
- Bourdieu P., 1986, „The forms of capital”, w: J. Richardson (red.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York: Greenwood.
- Drozda Ł., 2017, *Uszlachetniając przestrzeń. Jak działa gentryfikacja i jak się ją mierzy*, Warszawa: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa.
- Frątczak-Müller J., 2017, „Bottom-up – duński model rewitalizacji partycypacyjnej”, w: D. Bazuń, M. Kwiatkowski (red.), *Rewitalizacja. Podejście partycypacyjne*, Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Glass R., 2010, „Aspects of change”, w: J. Brown-Saracino (red.), *The Gentrification Debates*, New York: Routledge.
- Grzeszczak J., 2010, *Gentryfikacja osadnictwa. Charakterystyka, rozwój koncepcji badawczej i przegląd wyjaśnień*, Warszawa: Polska Akademia Nauk – Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. S. Leszczyckiego.
- Holm A., Marcińczak S., Ogrodowczyk A., 2015, „New-build gentrification in the post-socialist city: Łódź and Leipzig two decades after socialism”, *Geografie*, t. 120, nr 2, s. 164–187.
- Jadach-Sepioło A., 2009, „Gentryfikacja w kontekście rewitalizacji”, w: A. Zborowski (red.), *Demograficzne i społeczne uwarunkowania rewitalizacji miast w Polsce*, Kraków: Instytut Rozwoju Miast.
- Każmierczak B., Pazder D., 2012, „Rewitalizacja poznańskiej Śródky – aspekt przestrzenny”, *Czasopismo Techniczne*, R. 109, z. 3-A, s. 55–62.
- Krajowa Polityka Miejska 2023*, 2015, Warszawa: Ministerstwo Rozwoju.
- Ley D., 1981, „Inner city revitalisation in Canada: A Vancouver case study”, *Canadian Geographer*, t. 25, nr 2, s. 124–148.
- Ley D., 1986, „Alternative explanations for inner-city gentrification: A Canadian assessment”, *Annals of the Association of American Geographers*, t. 76, nr 4, s. 521–535.
- Nagy E., Timár J., 2012, „Urban restructuring in the grip of capital and politics: Gentrification in East-Central Europe”, w: T. Csapó, A. Balogh (red.), *Development of*

- the Settlement Network in the Central European Countries: Past, Present, and Future*, Heidelberg: Springer.
- Nowak M., 2013, „Niezrealizowana rewitalizacja jako niedoskonała gentryfikacja. Analiza procesu ożywiania poznańskiej Śródky”, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, t. 75, z. 3, s. 229–249.
- Palicki S., 2011, „Dane i interpretacje ekonomiczne”, w: B. Kaźmierczak, M. Nowak, S. Palicki, D. Pazder (red.), *Oceny rewitalizacji. Studium zmian na poznańskiej Śródcy*, Poznań: Wydawnictwo Wydziału Nauk Społecznych UAM.
- Philips M., 1993, „Rural gentrification and the processes of class colonisation”, *Journal of Rural Studies*, t. 9, nr 2, s. 123–140.
- Przywojska J., 2016, „Polityka społeczna miasta”, w: A. Nowakowska, Z. Przygodzki, A. Rzeńca (red.), *EkoMiasto#Społeczeństwo. Zrównoważony, inteligentny i partycypacyjny rozwój miasta*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Smith N., 1979, „Toward a theory of gentrification: A back to the city movement by capital, not people”, *Journal of the American Planning Association*, t. 45, nr 4, s. 538–548.
- Smith N., 1996, *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*, London: Routledge.
- Smith N., 2010, „Globalizm, nowa urbanistyka: gentryfikacja jako globalna strategia urbanistyczna”, *Przegląd Anarchistyczny*, nr 11, s. 41–60.
- Suchodolska M., 2017, *Rewitalizacja: nowa narracja. Takiego znaczenia to słowo jeszcze nie miało*, <http://bit.ly/2sznqmS> (dostęp: 27.05.2017).
- Ustawa z 9 października 2015 r. o rewitalizacji, tekst jedn.: Dz. U. z 2017 r. poz. 1023 ze zm.
- Woźnicki J., 2012, „Nowa dyscyplina – «nauki o polityce publicznej» usytuowana w dziedzinie nauk społecznych”, *Nauka*, nr 1, s. 133–151.

Programy rewitalizacji

- Gminny Program Rewitalizacji dla miasta Łodzi 2026+*, Załącznik do Uchwały nr XXXV/916/16 Rady Miasta Łodzi z 28 września 2016 r. w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Rewitalizacji miasta Łodzi.
- Gminny Program Rewitalizacji miasta Gdańska*, projekt udostępniony w ramach procedury konsultacji społecznych, <http://www.brg.gda.pl/doc/gpr/gminny%20program%20rewitalizacji%20miasta%20gdanska.pdf> (dostęp: 26.05.2017).
- Gminny Program Rewitalizacji Miasta Gdyni na lata 2017–2026*, Załącznik do Uchwały nr XXX/721/17 Rady Miasta Gdyni z 29 marca 2017 r. w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Rewitalizacji Miasta Gdyni na lata 2017–2026.
- Lokalny Program Rewitalizacji Miasta Katowice na lata 2016–2022*, Załącznik do Uchwały nr XXVII/559/16 Rady Miasta Katowice z 29 czerwca 2016 r. w sprawie przyjęcia Lokalnego Programu Rewitalizacji Miasta Katowice na lata 2016–2022.
- Lokalny Program Rewitalizacji na lata 2016–2018*, Załącznik do Uchwały nr XXIII/496/16 Rady Miejskiej Wrocławia z 21 kwietnia 2016 r. w sprawie Lokalnego Programu Rewitalizacji na lata 2016–2018.
- Miejski Program Rewitalizacji dla miasta Poznania – Etap pilotażowy – Śródka*, Załącznik do Uchwały nr LXXXIX/1006/IV/2006 Rady Miasta Poznania z 7 marca 2006 r.

Miejski Program Rewitalizacji Krakowa, Załącznik do Uchwały nr LXII/1373/17 Rady Miasta Krakowa z 11 stycznia 2017 r. zmieniającej Uchwałę nr LIX/1288/16 w sprawie przyjęcia aktualizacji Miejskiego Programu Rewitalizacji Krakowa.

Program Rewitalizacji dla Lublina na lata 2017–2023, Załącznik do Uchwały nr 735/XXIX/2017 Rady Miasta Lublin z 27 kwietnia 2017 r. w sprawie Programu Rewitalizacji dla Lublina na lata 2017–2023.

Program rewitalizacji Gminy Miasta Radomia na lata 2014–2023, Załącznik do Uchwały nr 346/2016 Rady Miejskiej w Radomiu z 29 sierpnia 2016 r. w sprawie uchwalenia programu rewitalizacji pod nazwą „Program rewitalizacji Gminy Miasta Radomia na lata 2014–2023”.

Program rewitalizacji miasta Białegostoku na lata 2017–2023, Załącznik do Uchwały nr XXXIV/559/17 Rady Miasta Białystok z 24 kwietnia 2017 r. w sprawie Programu rewitalizacji miasta Białegostoku na lata 2017–2023.

Zintegrowany Program Rewitalizacji m.st. Warszawy do 2022 roku, Załącznik do Uchwały nr XXXIII/809/2016 Rady m.st. Warszawy z 25 sierpnia 2016 r. zmieniającej Uchwałę w sprawie przyjęcia Zintegrowanego Programu Rewitalizacji m.st. Warszawy do 2022 roku.